२६

कृत्यप्रकरणम्

प्रस्तावना

इतः पूर्वं सप्त विभक्त्यर्थप्रकरणानि समाप्तानि। इतः परं चत्वारि कृत्-प्रत्ययप्रकरणानि सन्ति। तेषु कृत्यप्रकरणं प्रथमम्।

धातोः परे द्विविधः प्रत्ययो भवति। तौ तिङ् -कृतौ। तौ च धातोः विधीयेते। तिङ्प्रत्याहारस्थप्रत्ययः धातोः अन्ते भवति चेत् तिङन्तशब्दः इति व्यवहारः। कृत्प्रत्ययः धातोः अन्ते भवति चेत् कृदन्तशब्दत्वेन व्यवहारः। तिङ् इति प्रत्याहारः। स च प्रत्याहारः तिप्प्रत्ययम् आरभ्य महिङ्प्रत्ययम् यावत् अष्टादशानाम् प्रत्ययानाम् बोधकः इति भ्वादिप्रकरणे। ते च तिङ्प्रत्ययाः धातोः विहितस्य लकारस्य स्थाने विधीयन्ते। कृदतिङ् इति सूत्रेण धातुभ्यः विहितान् तिङ्प्रत्ययान् विहाय तद्भिन्नानाम् अच् -ण्यत् -णमुल् इत्यादीनाम् प्रत्ययानाम् कृत्संज्ञा विधीयते। यदा च धातोः परे कृत्प्रत्ययो भवति तदा कृदन्तशब्दः जायते। तस्य च कृदन्तशब्दस्य प्रयोगः तिङन्तस्थले कर्तुं शक्यः। यथा - सोऽगमत्, सोऽपश्यत् इत्यादितिङन्तप्रयोगस्थले सः गतः, सः गतवान्, तेन दृष्टम्, सः दृष्टवान् इत्यादिकृदन्तप्रयोगाः सौन्दर्यम् आनयन्ति। हितोपदेशः, पञ्चतन्त्रम्, संस्कृतनाटकम् इत्यादिषु कृदन्तप्रयोगस्य प्राचुर्यमस्ति। तदेतत् समग्रम् कृदन्तप्रकरणम् कृत्य -पूर्वकृदन्त -उणादि -उत्तरकृदन्तभेदेन चतुर्धा विभक्तम्। एतेषु उणादेः आलोचना अत्र पाठेषु नैव करिष्यते। अपि तु पूर्वकृदन्तस्य भागद्वयं विहितमस्ति इत्याहत्य चत्वारः पाठाः कल्पिताः सन्ति समग्रस्य कृदन्तप्रकरणस्य। कृत्प्रत्ययेषु केषाञ्चित् कृत्यसंज्ञापि भवति। अत एव कृत्यप्रकरणम् इत्युच्यते। एतदेव प्रकरणम् पाठेऽस्मिन् आलोच्यम्।

उद्देश्यानि

इमम् पाठं पठित्वा भवान् -

- कः कृत्प्रत्ययः कश्च कृत्यप्रत्ययः भवति इति ज्ञास्यति।
- कति कृत्यप्रत्यया भवन्ति इत्यपि ज्ञास्यति।
- कृत्प्रत्ययः कस्मात् कस्मिन्नर्थे विधीयते इत्यधिगमिष्यति।
- कृत्यप्रत्ययाः कस्मिन्नर्थे भवन्ति इत्यवगमिष्यति।
- उत्सर्गापवादप्रत्यययोः विकल्पेन प्रवृत्तिनियमनम् ज्ञास्यति।

- बहुलम् -शब्दार्थं ज्ञास्यति।
- लोके व्यवहारोपयोगिनाम् केषाञ्चित् कृदन्तशब्दानां प्रक्रियाः अत्र प्रदर्शिताः सन्ति। ताः ज्ञास्यति।

[२६.१] धातोः॥ (३.१.९१)

सूत्रार्थः - आतृतीयाध्यायसमाप्तेर्ये प्रत्ययास्ते धातोः परे स्युः।

सूत्रव्याख्या - अधिकारसूत्रमिदम् एकपदात्मकम्। धातोः इति पञ्चम्येकवचनान्तम्। प्रत्ययः (१/१), परः (१/१) इति द्वयम् अधिकृतम्। धातोः इत्यस्य अधिकारः तृतीयाध्यायसमाप्तिम् यावत्। सूत्रस्याशयस्तावत् - इतः आरभ्य तृतीयाध्यायस्य समाप्तिं यावत् ये प्रत्ययाः विहिताः ते धातोः पराः भवन्ति। तेषु प्रत्ययेषु तिङ्प्रत्ययाः, कृत्प्रत्ययाः इति द्विविधाः प्रत्ययाः वर्तन्ते। तिङ्प्रत्ययभिन्नाः ये प्रत्ययाः वर्तन्ते तेषां कृदतिङ् इति सूत्रेण कृत् इति संज्ञा भवति। कृत्संज्ञायाः प्रयोजनम् - कर्तरि कृत् इत्यादिसूत्रैः कृत्प्रत्ययानाम् अर्थनिर्देशः। किञ्च धातोः कृत्प्रत्यये विहिते सति कृदन्तसमुदायो जायते। तस्य च कृत्तद्धितसमासाश्च इत्यनेन प्रातिपदिकसंज्ञा भवति। ततः स्वादिप्रत्ययानाम् उत्पत्तिः। तिङः तु न कृत्संज्ञा। तेन न तेषां प्रातिपदिकसंज्ञा। तदभावे च न तेभ्यः स्वादिप्रत्ययविधानम् इत्यस्ति विशेषः अत्र।

अधुना कृदन्तप्रकरणे बहुप्रयोजनवती परिभाषेयम् आरभ्यते -

[२६.२] वासरूपोऽस्त्रियाम्॥ (३.१.९४)

सूत्रार्थः - अस्मिन् धात्वधिकारेऽसरूपोऽपवादप्रत्ययः उत्सर्गस्य बाधको वा स्यात् स्त्र्यधिकारोक्तं विना।

सूत्रव्याख्या - परिभाषासूत्रमिदम् पदत्रयात्मकम्। अनेन सूत्रेण उत्सर्गापवादप्रत्यययोः विकल्पेन प्रवृत्तिः नियम्यते। वा (अव्ययम्) असरूपः (१/१) अस्त्रियाम् (७/१) इति सूत्रगतपदच्छेदः। समानं रूपं यस्य स सरूपः इति बहुव्रीहिसमासः, न सरूपः असरूपः इति नञ्समासः। तत्रोपपदं सप्तमीस्थम् इति सूत्रात् तत्र इति अव्ययपदम् अनुवर्तते। तत्र इत्यनेन धातोः इति अधिकारसूत्रं परामृश्यते। तत्र धात्वधिकारे इत्यर्थः। न स्त्री अस्त्री इति नञ्तत्पुरुषसमासः। तस्याम् अस्त्रियाम्। लिङ्गवती परिभाषा इति परिभाषालक्षणम्। असरूपः इति लिङ्गनिर्देशः। यत्र असरूपप्रत्ययो विधास्यते तत्र वा इत्युपतिष्ठते। वा इत्यतः प्राक् बाधकः इति पदस्य अध्याहारः करणीयः। असरूपो वा बाधको भवतीति। अपवादप्रत्ययः कस्य वा बाधकः इति आकाङ्क्षायाम् उत्सर्गस्य इति लभ्यते। अत एव धातोः इत्यधिकारे विधीयमानाः असरूपाः अपवादप्रत्ययाः उत्सर्गप्रत्ययस्य विकल्पेन बाधकाः भवन्ति इति सूत्रार्थो लभ्यते। सरूपास्तु अपवादप्रत्यया उत्सर्गस्य नित्यं बाधका इत्यर्थः पर्यालोचनया लभ्यते।

अत्र रूपम् इत्यनेन अनुबन्धरहिता आनुपूर्वी बोध्या। येन प्रत्ययेन अनुबन्धरहितेन यस्य अपरप्रत्ययस्य आनुपूर्वी तुल्या स प्रत्ययः अपरप्रत्ययस्य सरूपः भवति। आनुपूर्वीभेदः अस्ति चेत् असरूपः भवति।

उदाहरणे सूत्रार्थसमन्वयः - अत्र दिङ्मात्रमुदाहरणं प्रदर्श्यते। तथाहि ण्वुल्तृचौ इति उत्सर्गः। इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः इति विशेषविहितत्वात् अपवादः। अयञ्च कप्रत्ययः असरूपोऽस्ति। तस्मात् प्रकृतपरिभाषया विकल्पेन उत्सर्गयोः ण्वुल्तृचोः बाधको भवति। तेन पक्षे ण्वुल्तृचौ अपि भवतः। एवं (कप्रत्यये) विक्षिपः, (ण्वुल्प्रत्यये) विक्षेपकः, (तृच्प्रत्यये) विक्षेप्ता इति त्रीणि रूपाणि सम्भवन्ति। ण्वुल् तृच् कः इति त्रयः प्रत्ययाः। अनुबन्धरहिताः चेत् वु तृ अ इति शिष्यन्ते। तत्र ण्वुलः आनुपूर्वी वु इति। तृचः आनुपूर्वी तृ इति। क -प्रत्ययस्य आनुपूर्वी अ इति। एतेषाम् आनुपूर्वीषु भेदः वर्तते। अतः ते परस्परम् असरूपाः सन्ति।

कर्मण्यण् इति उत्सर्गसूत्रम्। आतोऽनुपसर्गे कः इति अपवादसूत्रम्। कप्रत्ययस्य अण् -प्रत्ययस्य च अनुबन्धविनिर्मुक्तस्य 'अ'मात्रशेषस्य समानरूपत्वात् कप्रत्ययः अण् -प्रत्ययस्य नित्यं बाधकः। अर्थात् कप्रत्यये ककारः अनुबन्धः। अनुबन्धलोपे 'अ' इति एतावन्मात्रम् अवशिष्यते। इदं कप्रत्ययस्य रूपम्। अण् इति प्रत्ययः। तस्य णकारः इत्संज्ञकः। णलोपे 'अ' इति एतावन्मात्रम् शिष्यते। इदं तस्य रूपम्। कप्रत्ययस्य यद् रूपम् तदेव अण् इति प्रत्ययस्य अपि रूपम्। अतः अण् इत्यस्य सरूपः क -प्रत्ययः भवति। तेन गां ददातीति विग्रहे अण्बाधकस्य कस्य विधानात् गोदः इति रूपं सिद्धम्।

अस्त्रियाम् इति सूत्रस्य अपरांशः। अस्त्रियाम् इत्यत्र स्त्रीशब्दः स्वर्यते। स्त्रियां क्तिन् इति अधिकारसुत्रम्। अत्र स्त्रियाम् इति पदम् अधिकृतम्। स्त्र्यधिकारस्थः तु असरूपः प्रत्ययः उत्सर्गस्य नित्यमेव बाधकः। तथाहि स्त्रियां क्तिन् इति उत्सर्गसूत्रम्। अ प्रत्ययात् इति प्रत्ययान्तात् विहितः अकारप्रत्ययः तस्य अपवादः। स च नित्यमेव बाधकः भवति। चिकीर्षा इत्यादि इह उदाहरणम्।

अत्रायं सारः -

१. धातोः इत्यधिकारे असरूपः अपवादप्रत्ययः उत्सर्गस्य विकल्पेन बाधकः।
२. तस्मिन्नेव अधिकारे सरूपः अपवादप्रत्ययः उत्सर्गं नित्यं बाधते।
३. स्त्रियां क्तिन् इत्यधिकारे असरूपः अपवादप्रत्ययः उत्सर्गस्य नित्यं बाधकः।

[२६.३] कृत्याः॥ (३.१.९५)

सूत्रार्थः - ण्वुल्तृचौ (३.१.१३३) इत्यतः प्राक् कृत्यसंज्ञाः स्युः॥

सूत्रव्याख्या - अधिकारसूत्रमिदम् एकपदात्मकम्। अनेन सूत्रेण कृत्यसंज्ञा विधीयते। कृत्याः इति प्रथमाबहुवचनान्तम्। अग्रे ण्वुल्तृचौ (३.१.१३३) इति सूत्रात् पूर्वं ये प्रत्ययाः विधीयन्ते ते कृत्यसंज्ञाः अपि भवन्ति इति सूत्रार्थः। अत्र कृत्संज्ञकप्रत्ययानाम् कृत्यसंज्ञा भवति। एवम् अत्र प्रकरणे धातोः विहितस्य प्रत्ययस्य द्विविधा संज्ञा भवति इत्यस्ति विशेषः। कृत्यसंज्ञायाः प्रयोजनम् - तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः, कृत्यलुटो बहुलम् इत्यादिसूत्रेषु वक्ष्यते। कृत्संज्ञायाः प्रयोजनम् तु अग्रे उच्यमानम् अस्ति। समग्रकृत्यप्रकरणे सप्त प्रत्ययाः वर्णिताः सन्ति। प्रसङ्गेऽस्मिन् प्रसिद्धैका कारिकास्ति -

तव्यं च तव्यतञ्चैवानीयर् -केलिमरौ तथा।
यतं ण्यतं क्यपं चापि कृत्यान् सप्त प्रचक्षते॥ इति

कृत्यप्रकरणस्थानां प्रत्ययानाम् अर्थनिर्देशाय आदौ सामान्यम् सूत्रम् प्रस्तूयते -

[२६.४] कर्तरि कृत्॥ (३.४.६७)

सूत्रार्थः - कृत्प्रत्ययः कर्तरि स्यात्।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम् पदद्वयात्मकम्। अनेन सूत्रेण कृत् -प्रत्ययाः कर्तरि अर्थे विधीयन्ते। कर्तरि (७/१) कृत् (१/१) इति सूत्रगतपदानां विभक्तिनिर्देशः। प्रत्ययः (१/१), परः (१/१), धातोः (५/१) इति एतत्त्रयम् अधिकृतम्। धातोः पराः कृत्संज्ञकाः प्रत्ययाः कर्त्रर्थे भवन्ति इति सूत्रार्थः। यत्र विशिष्टः अर्थः न निर्दिष्टः तत्र कर्ता इत्यर्थे कृत्प्रत्ययाः प्रवर्तन्ते। यथा ण्वुल्तृचौ इत्यत्र। तत्र अर्थविशेषः न निर्दिष्टः अतः तौ कर्त्रर्थे भवतः।

उदाहरणम् - करोति इति कारकः, कर्ता।

तव्यत्, तव्य, अनीयर् इत्यादयः वक्ष्यमाणाः कृत्यप्रत्ययाः अपि कृत्संज्ञकाः भवन्ति। अतः तेषां कर्तरि विधाने प्राप्ते अपवादोऽयं योगः आरभ्यते -

[२६.५] तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः॥ (३.४.७०)

सूत्रार्थः - कृत्यक्तखलर्थप्रत्ययाः भावकर्मणोरेव स्युः।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम् पदत्रयात्मकम्। अनेन सूत्रेण कृत्यक्तखलर्थप्रत्ययाः भावे कर्मणि च विधीयन्ते। तयोः (७/२) एव (अव्ययम्) कृत्यक्तखलर्थाः (१/३) इति सूत्रस्थपदच्छेदः। प्रत्ययः (१/१), परः (१/१), धातोः (५/१) इति त्रयम् अधिकृतम्। प्रत्ययः परः इति अनयोः प्रत्ययाः पराः इति च प्रथमाबहुवचनान्ततया विपरिणामः। कृत्याश्च क्तश्च खलर्थाश्च कृत्यक्तखलर्थाः इति इतरेतरयोगद्वन्द्वः। तच्छब्देन लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः (३.१.६९) इति सूत्रे विद्यमाने भावे कर्मणि चेति पदे गृह्येते। धातोः पराः तयोरेव भावकर्मणोः कृत्यसंज्ञकाः क्तखलर्थाश्च प्रत्यया भवन्ति इति सूत्रार्थः। तेन कृत्यप्रत्ययाः भावे कर्मणि च अर्थे प्रवर्तन्ते। तत्र एते प्रत्ययाः धातुः अकर्मकश्चेत् भावे, सकर्मकश्चेत् कर्मणि भवन्ति।

उदाहरणे सूत्रार्थसमन्वयः -

कृत्याः - तव्यत् तव्य अनीयर् इत्यादयः कृत्यप्रत्ययाः। कर्तव्यो कटो भवता, करणीयः कटो भवता। अत्र कृत्यप्रत्ययाः कृधातोः सकर्मकत्वात् कर्मणि विहिताः भवन्ति। भवता शयितव्यम्, भवता शयनीयम् इत्यादौ तु शीधातोः अकर्मकत्वात् भावे कृत्यप्रत्ययाः।

क्तः - कृतो घटस्त्वया। अत्र क्तप्रत्ययः कृधातोः सकर्मकत्वात् कर्मणि विहितः। भवता शयितम् इत्यादौ तु शीधातोः अकर्मकत्वात् भावे क्तप्रत्ययः।

खलर्थः - ईष्त्करः कटो भवता। सुकरः कटो भवता। अत्र कृधातोः सकर्मकत्वात् ईषद्दुस्सुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल् इति कर्मणि खल्प्रत्ययः। दुर्जीवमपथ्यभुजा रोगिणा इत्यत्र जीव् -धातोः अकर्मकत्वात् पूर्वोक्तसूत्रेण भावे खल्प्रत्ययः।

पाठगतप्रश्नाः -१

१. धातोः इत्यस्य अधिकारः कियान्।
२. वासरूपोऽस्त्रियाम् इत्यस्य कोऽर्थः।
३. कृत्याः इति कीदृशम् सूत्रम्।
४. कृत्याः इत्यस्य अधिकारः कियान्।
५. वासरूपोऽस्त्रियाम् इति कीदृशम् सूत्रम्।
६. कृत्यक्तखलर्थाः कस्मिन्नर्थे भवन्ति।
७. तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः इति कस्य अपवादसूत्रम्।
८. एकस्यैव प्रत्ययस्य कृत्संज्ञा कृत्यसंज्ञा चेति संज्ञाद्वयम् सम्भवति न वा।
९. कति कृत्यप्रत्ययाः सन्ति।
१०. कृत्यप्रत्ययानां संख्याविषये प्रसिद्धा कारिका का।

सम्प्रति कृत्यप्रत्ययविधायकम् अतीव प्रसिद्धम् सूत्रमारभ्यते -

[२६.६] तव्यत्तव्यानीयरः॥ (३.१.९३)

सूत्रार्थः - धातोः तव्यत्तव्यानीयरः प्रत्ययाः स्युः।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम् एकपदात्मकम्। अनेन सूत्रेण तव्यत्तव्यानीयरः प्रत्ययाः विधीयन्ते। तव्यत्तव्यानीयरः इति प्रथमाबहुवचनान्तम् पदम्। प्रत्ययः (१/१), परः (१/१), धातोः (५/१) इति त्रयम् अधिकृतम्। तव्यत् च तव्यश्च अनीयर् च तव्यत्तव्यानीयरः इति इतरेतरयोगद्वन्द्वः। सूत्रार्थस्तावत् धातोः परे तव्यत्तव्यानीयरः प्रत्ययाः स्युरिति। अनेन सूत्रेण विहिताः प्रत्ययाः कृत्संज्ञकाः कृत्यसंज्ञकाश्च भवन्ति। तव्यत् अनीयर् इत्यत्र तकाररेफौ इतौ हलन्त्यम् इत्यनेन। तव्यत्तव्ययोः रूपाभेदेऽपि स्वरः एव तौ भिनत्ति। तव्यतः तित्त्वात् तित्स्वरितम् इति तव्यत्प्रत्ययान्तशब्दः स्वरितान्तः। निरनुबन्धकस्य च तव्यस्य प्रत्ययस्वरेण आद्युदात्तत्वम्। अनीयर् इत्यस्यापि रित्त्वात् उपोत्तमं रिति इति सूत्रेण अनीयरः नी इति स्वरितो भवति।

उदाहरणम् - एधितव्यम्, एधनीयं त्वया। चेतव्यः चयनीयो वा धर्मस्त्वया।

सूत्रार्थसमन्वयः -

एधनीयम्, एधितव्यम्। तव्य तव्यत् अनीयर् इत्येतेषाम् त्रयाणाम् प्रत्ययानाम् धात्वधिकारे पठितत्वात् तिङ्भिन्नत्वात् धातोः विहितत्वात् च कृदतिङ् इति कृत्संज्ञा। पुनः कृत्याः इत्यनेन कृत्यसंज्ञापि अस्ति। कर्तरि कृत् इति कर्त्रर्थे विधाने प्राप्ते तन्निषेधे भावे प्रकृतसूत्रेण वृद्ध्यर्थकात् भ्वादिगणीयात् अकर्मकात् सेटः एध् -धातोः अनीयर् -प्रत्ययेन निष्पन्नस्य एधनीयशब्दस्वरूपस्य

कृदन्तत्वात् कृत्तद्धितसमासाश्च इति सूत्रेण प्रातिपदिकसंज्ञायां सौ नपुसंकलिङ्गे सोरमादेशे अमि पूर्वः इति पूर्वरूपैकादेशे एधनीयम् इति रूपं सिध्यति। **भावे** एतदुदाहरणम्। तिङ्वाच्यभावना असत्त्वरूपा। लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः इत्यत्रापि असत्त्वरूपः एव भावः गृहीतः। अतः तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः इत्यत्र तच्छब्देन तस्यैव भावस्य परामर्शः। असत्त्वे लिङ्गस्य संख्यायाः च अन्वयः न भवति। अतः एधनीयमित्यत्र द्विवचनस्य बहुवचनस्य वा प्रत्ययः न भवति। पुंसि स्त्रियाम् वा प्रत्ययः न भवति। अत एव भावे औत्सर्गिकमेकवचनं क्लीबत्वं च। तव्ये तव्यति वा आर्धधातुकस्येड्वलादेः इडागमे प्रक्रियया एधितव्यम् इति रूपम्।

कर्मणि उदाहरणम् - चयनीयं, चेतव्यं वा पुष्पं त्वया इत्यादि। चिञ् चयने (स्वादि. उभय. अनिट्) इति धातोः सकर्मकत्वात् प्रकृतसूत्रेण तव्यति तव्ये वा प्रत्यये तव्यतः तव्यस्य वा आर्धधातुकत्वात् आर्धधातुकस्येड्वलादेः इत्यनेन इडागमे प्राप्ते एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् इत्यनेन इण्निषेधे सार्वधातुकार्धधातुकयोः इत्यनेन आर्धधातुकगुणे एकारे चेतव्य इति जायते। ततः अस्य समुदायस्य कृदन्तत्वात् कृत्तद्धितसमासाश्च इत्यनेन प्रातिपदिकसंज्ञायां सुविभक्तौ नपुसंकलिङ्गे सोरमादेशे अमि पूर्वः इति पूर्वरूपैकादेशे चेतव्यम् इति रूपं सिध्यति।

अनीयरि चेः इकारस्य गुणे एचोऽयवायावः इत्यनेन अयादेशे प्रक्रियया चयनीयम् इति रूपं सिध्यति।

केलिमर् प्रत्ययः -

केलमिर् -प्रत्ययविधायकम् वार्तिकम् **केलिमर उपसंख्यानम्** इति। एतच्च वार्तिकम् महाभाष्ये तव्यत्तव्यानीयरः इति सूत्रे पठितम्। तव्यदादिप्रत्ययेन सह केलिमर्-प्रत्ययस्यापि परिगणनं कार्यमिति वार्तिकार्थः। अर्थात् धातोः परं यथा तव्यदादिप्रत्ययाः भवन्ति तथैव केलिमर् अपि भवति इति भावः। केलमिरः ककारः लशक्वतद्धिते इत्यनेन इत्संज्ञकः। रेफश्च हलन्त्यम् इत्यनेन। तेन एलिम इति शिष्यते। पच्धातोः प्रकृतवार्तिकेन कर्मणि केलिमर् -प्रत्यये अनुबन्धलोपे पचेलिम इति कृदन्तशब्दो जायते। ततः कृदन्तत्वात् कृत्तद्धितसमासाश्च इत्यनेन प्रातिपदिकसंज्ञा। तदनन्तरम् माषाः इति विशेष्यानुसारम् लिङ्गविभक्तिवचनानि भवन्ति। तेन प्रथमाबहुवचने जसि पचेलिमाः इति रूपम् जायते।

कृत्यप्रत्ययानाम् विषये प्रसिद्धः एकः नियमः अग्रिमेण सूत्रेण प्रदर्श्यते -

[२६.७] कृत्यल्युटो बहुलम्॥ (३.३.११३)

सूत्रार्थः - कृत्यसंज्ञकाः प्रत्ययाः ल्युट् च बहुलेन भवन्ति।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम् द्विपदात्मकम्। अनेन सूत्रेण कृत्यसंज्ञकाः प्रत्ययाः ल्युट् च बहुलं विधीयन्ते। कृत्यलुटः (१/३) बहुलम् (१/१) इति सूत्रगतपदच्छेदः। बहून् अर्थान् लाति = आदत्ते इति बहुलम् इत्ययं बहुलम् -शब्दः नानार्थग्राहकः। बहुलम् -शब्दः पारिभाषिको नास्ति। तत्र तत्र सूत्रे बहुलम्शब्दस्य प्रयोगः दृश्यते चेत् तत्र आचार्यः पाणिनिः इतोऽपि कञ्चित् अर्थम् प्रतिपादयितुम् इच्छति इत्यर्थः। असौ अर्थः बहुलम् -शब्दयोजनेन लभ्यते। यस्मिन् अर्थे प्रत्ययाः विहिताः ततः अन्येषु अपि

अर्थेषु भवन्ति इति सूत्रस्य भावः। भावकर्मणोः अर्थयोः कृत्याः विहिताः कारकान्तरे अपि भवन्ति। बहुलम् -शब्दस्य चतुर्धा अर्थाः पूर्वाचार्यैः प्रोक्ताः सन्ति। तथा च उपेन्द्रवज्रोपनिबद्धपद्यमेकमस्ति -

क्वचित्प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिः क्वचिद्विभाषा क्वचिदन्यदेव॥

विधेर्विधानं बहुधा समीक्ष्य चतुर्विधं बाहुलकं वदन्ति॥

क्वचित्प्रवृत्तिः - बहुलम् -शब्दयुक्तस्य सूत्रस्य कार्यम् सूत्रप्रवृत्तियोग्यस्थले तु भवति, कुत्रचित् प्रवृत्त्ययोग्यस्थलेऽपि भवति।

क्वचिदप्रवृत्तिः - बहुलम् -शब्दयुक्तस्य सूत्रस्य कार्यम् क्वचित् सूत्रप्रवृत्तियोग्यस्थलेऽपि न भवति।

क्वचिद्विभाषा - बहुलम् -शब्दयुक्तस्य सूत्रस्य कार्यम् कुत्रचित् विकल्पेन भवति।

क्वचिदन्यदेव - बहुलम् -शब्दयुक्तस्य सूत्रस्य कार्यम् क्वचित् भिन्नमेव भवति। अर्थात् निर्दिष्टार्थातिरिक्तार्थेऽपि भवति।

उदाहरणे सूत्रार्थसमन्वयः - प्रकृतसूत्रे कृत्यप्रत्ययाः ल्युट्प्रत्ययश्च च बहुलेन अर्थेषु भवन्ति इत्युक्तमस्ति। अतः ते प्रत्ययाः पूर्वोक्तनियमेन भिन्नार्थकस्थलेऽपि भवन्ति। यथा भावकर्मणोः अर्थयोः विहिताः कृत्याः करणसम्प्रदानादिकारकान्तरे अपि भवन्ति।

स्नाति अनेन स्नानीयम् चूर्णम् - अत्र स्ना (ष्णा शौचे , अदादि. परस्मै. अनिट्) इति धातोः करणे कृत्यसंज्ञके अनीयर् -प्रत्यये अनुबन्धलोपे सवर्णदीर्घे स्नानीयम् इति रूपम् सिध्यति। दीयतेऽस्मै दानीयो विप्रः - अत्र दा (डुदाञ् दाने, जुहोत्यादि. उभय. अनिट्) इति धातोः सम्प्रदाने कृत्यसंज्ञके अनीयर् -प्रत्यये अनुबन्धलोपे सवर्णदीर्घे दानीयः इति रूपम् सिध्यति।

एवम् ल्युटि अपि। भावे ल्युटि हस् -धातोः हसनम्, गम् -धातोः गमनम् इत्यादिरूपाणि सिध्यन्ति। उपमीयते अनेन इति उपमानम् - करणे उपपूर्वकमाधातोः ल्युटि उपमानम् इति रूपम्। गावो दुह्यन्ते अस्यामिति गोदोहनी पात्री इत्यत्र अधिकरणार्थे ल्युट्प्रत्ययो विहितः। किन्तु प्रकृतसूत्रे बहुलम् -शब्दप्रयोगकारणात् कारकान्तरेऽपि अपि ल्युट् - प्रस्कन्दति अस्माद् इति प्रस्कन्दनम्। अत्र प्रपूर्वकात् स्कन्द् (स्कन्दिर् गतिशोषणयोः, भ्वादि. परस्मै. अनिट्) धातोः अपादाने ल्युटि योः स्थाने युवोरनाकौ इति अनादेशे प्रस्कन्दनम् इति रूपम् सिध्यति।

[२६.८] अचो यत्॥ (३.१.९७)

सूत्रार्थः - अजन्ताद्धातोर्यत् स्यात्।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम् पदद्वयात्मकम्। अनेन सूत्रेण यत्प्रत्ययो विधीयते। अचः (५/१) यत् (१/१)इति सूत्रगतपदच्छेदः। प्रत्ययः (१/१), परः (१/१), धातोः (५/१) इति त्रयम् अधिकृतम्। अचः इति धातोः इत्यस्य विशेषणम्। तेन तदन्तविधिना अजन्ताद् धातोः इत्यर्थलाभः। इत्थं सूत्रार्थस्तावत् - अजन्ताद् धातोः परे यत्प्रत्ययः भवति। अनेन सूत्रेण विहितः प्रत्ययः कृत्संज्ञकः कृत्यसंज्ञकश्च भवति। कृत्यसंज्ञकत्वात् तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः इत्यनेन भावे कर्मणि च यत्प्रत्ययो

भवति। यतः तकारः हलन्त्यम् इत्यनेन इत्संज्ञकः। तेन य -मात्रम् शिष्यते। तकारानुबन्धः यतोऽनावः इत्यनेन आद्युदात्तस्वरविधानार्थः।

उदाहरणम् - चेयम्, जेयम् इत्यादि। स्वादिगणीयात् उभयपदिनः अनिटः सकर्मकात् अजन्तात् चि (चिञ् चयने) इति धातोः प्रकृतसूत्रेण यति अनुबन्धलोपे सार्वधातुकार्धधातुकयोः इत्यनेन धातोरिकारस्य गुणे एकारे निष्पन्नस्य चेयशब्दस्वरूपस्य कृदन्तत्वात् प्रातिपदिकसंज्ञायां नपुंसके सौ प्रक्रियया चेयम् इति। तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः इति सूत्रनिर्देशात् यत् इत्ययम् कृत्यप्रत्ययः भावकर्मणोरेव विधीयते। तथा च पुष्पाणि त्वया चेयानि, त्वया जेयम् इत्यादीनि वाक्यानि सम्भवन्ति।

दानक्रियावाचिनः जुहोत्यादिगणे पठितात् भूवादयो धातवः इत्यनेन धातुसंज्ञकात् ञितः उभयपदिनः सकर्मकात् अनिटः दाधातोः कृत्याः इत्यधिकारे पठितेन तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः इति सूत्रकृतनियमेन अचो यत् इति सूत्रेण कर्मणि कृत्संज्ञके यत्प्रत्यये अनुबन्धलोपे दा य इति स्थिते सूत्रमिदमारभ्यते -

[२६.९] ईद्यति॥ (६.४.६५)

सूत्रार्थः - यति परे आत ईत्स्यात्।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम् पदद्वयात्मकम्। अनेन सूत्रेण ईकारादेशो विधीयते। ईत् (१/१) यति (७/१) इति सूत्रगतपदच्छेदः। आतो लोप इटि च इत्यतः आतः (६/१) इति पदम् अनुवर्तते। अङ्गस्य (६/१) इत्यधिकृतम्। अनुवृत्तम् आतः इति पदम् अङ्गस्य इति अधिकृतस्य पदस्य विशेषणम्। अतः तदन्तविधौ आदन्तस्य अङ्गस्य इत्यर्थलाभः। इत्थं सूत्रार्थः भवति - आकारान्तस्य अङ्गस्य स्थाने ईकारादेशो भवति यति परतः इति। अलोऽन्त्यस्य इति परिभाषया अयमादेशः आकारान्तस्य अङ्गस्य अन्त्यस्य अलः स्थाने भवति।

उदाहरणम् - देयम्।

सूत्रार्थसमन्वयः - पूर्वोक्तप्रकारेण दा य इति स्थिते दा इति आकारान्तम् अङ्गम् अस्ति। अतः अलोऽन्त्यस्य इति परिभाषया परिष्कृतेन ईद्यति इति सूत्रेण ददातेराकारस्य ईकारे दी य इति जाते तिङ्शिद्भ्यो भिन्नत्वेन धातोः विहितत्वेन च यत्प्रत्ययस्य आर्धधातुकं शेषः इत्यार्धधातुकसंज्ञायाम् इको गुणवृद्धी इति अलोऽन्त्यस्य इति च परिभाषाभ्यां परिष्कृतेन सार्वधातुकार्धधातुकयोः इत्यनेन इगन्ताङ्गस्य दी इत्यस्य ईकारस्य गुणे एकारे संयोगे निष्पन्नस्य देयशब्दस्वरूपस्य कृदन्तत्वेन कृत्तद्धितसमासाश्च इति प्रातिपदिकसंज्ञायां विशेष्यनिघ्नात् सामान्ये नपुंसकम् इति नियमेन नपुंसके वर्तमानात् ततः सौ सोरमि पूर्वरूपे देयम् इति रूपं सिद्धम्।

आक्रोशक्रियावाचिनो भ्वादिगणे पठितात् भूवादयो धातवः इत्यनेन धातुसंज्ञकात् सकर्मकात् आत्मनेपदिनः शप् -धातोः कृत्याः इत्यधिकारे पठितेन तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः इति सूत्रकृतनियमेन ऋहलोर्ण्यत् इति वक्ष्यमाणेन सूत्रेण ण्यति प्राप्ते सूत्रमिदमारभ्यते -

[२६.१०] पोरदुपधात्॥ (३.१.९८)

सूत्रार्थः - पवर्गान्तादुपधाद्यत्स्यात्।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम् पदद्वयात्मकम्। अनेन सूत्रेण यत्प्रत्ययो विधीयते। पोः (५/१) अदुपधात् (५/१) इति सूत्रस्थपदच्छेदः। प्रत्ययः (१/१), परः (१/१), धातोः (५/१) इति त्रयम् अधिकृतम्। अचो यत् इत्यतः यत् (१/१) इति पदम् अनुवर्तते। अत् उपधा यस्य सः अदुपधः, तस्मात् अदुपधात् इति बहुव्रीहिसमासः। पोः इति धातोः इत्यस्य विशेषणमस्ति। विशेषणत्वात् तदन्तविधौ पवर्गान्ताद् धातोः इत्यर्थलाभः। सूत्रार्थस्तावत् - पवर्गान्तात् अदुपधात् धातोः यत्प्रत्ययः स्यात्। योगोऽयम् ऋहलोर्ण्यत् इत्यस्य अपवादः। अनेन सूत्रेण विहितः प्रत्ययः कृत्संज्ञकः कृत्यसंज्ञकश्च भवति।

उदाहरणम् - शप्यम्। लभ्यम्।

सूत्रार्थसमन्वयः - पूर्वोक्तप्रकारेण शप् -धातोः प्राप्तस्य ण्यतः प्रकृतसूत्रेण बाधः शप्धातोः पवर्गान्तत्वात् अदुपधत्वाच्च। ततः पोरदुपधात् इति प्रकृतसूत्रेण शप् -धातोः कर्मणि कृत्संज्ञके यत्प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे शप् य इति स्थिते संयोगे निष्पन्नस्य शप्यशब्दस्वरूपस्य कृदन्तत्वेन कृत्तद्धितसमासाश्च इति प्रातिपदिकसंज्ञायां विशेष्यनिघ्नात् सामान्ये नपुंसकम् इति नियमेन नपुंसके वर्तमानात् ततः सौ अतोऽम् इति सोरमि शप्य अम् इति जाते अमि पूर्वः इत्यनेन पूर्वरूपे शप्यम् इति रूपं सिद्धम्। एवमेव लभ्धातोः प्रकृतसूत्रेण यति प्रक्रियया लभ्यम् इति रूपम् सिध्यति।

पाठगतप्रश्नाः -२

११. तव्य -तव्यत्प्रत्यययोः को भेदः।

१२. केलिमर उपसंख्यानम् इति वार्तिकस्य उदाहरणं लिखत।

१३. बहुलम् कतिविधम् भवति।

१४. अचो यत् इत्यस्य कोऽर्थः।

१५. ईद्यति इत्यस्य उदाहरणम् किम्।

१६. लभ्यम् इत्यत्र कः प्रत्ययः केन।

१७. बहुलम् -विषेय प्रसिद्धा कारिका का।

इदानीम् क्यप्प्रत्ययविधायकम् सूत्रम् आरभ्यते -

[२६.११] एतिस्तुशास्वृदृजुषः क्यप्॥ (३.१.१०९)

सूत्रार्थः - एतिस्तुशास्वृदृजुषः क्यप् स्यात्।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम् पदद्वयात्मकम्। अनेन सूत्रेण क्यप्प्रत्ययो विधीयते। एतिस्तुशास्वृदृजुषः (५/१) क्यप् (१/१) इति सूत्रगतपदानां विभक्तिनिर्देशः। प्रत्ययः (१/१), परः (१/१), धातोः (५/१) इति त्रयम् अधिकृतम्। एति इति इणगतौ इति धातोः श्तिप्प्रत्ययान्तरूपम् (इक्श्तिपौ धातुनिर्देशे)। एतिश्च स्तुश्च शास् च वृ च दृ च जुष् च एतिस्तुशास्वृदृजुष् च इति समाहारद्वन्द्वः। तस्मात् एतिस्तुशास्वृदृजुषः। इण्, स्तु, शास्, वृ, दृ, जुष् इति धातुभ्यः क्यप् -प्रत्ययः परो भवति। क्यपः ककारः लशक्वतद्धिते इत्यनेन इत्संज्ञकः, पकारश्च हलन्त्यम् इत्यनेन। तेन य -मात्रम् शिष्यते। ककारानुबन्धः गुणवृद्धिनिषेधार्थः। पकारानुबन्धश्च तुगागमार्थः। अनेन सूत्रेण विहितः प्रत्ययः कृत्संज्ञकः कृत्यसंज्ञकश्च भवति।

उदाहरणम् - क्रमशः सूत्रस्यास्य उदाहरणानि प्रदर्श्यन्ते -

इ (इण् गतौ अदादि. परस्मै. अनिट्) - एत्यः।

स्तु (ष्टुञ् स्तुतौ अदादि. उभय. अनिट्) - स्तुत्यः।

शास् (शासु अनुशिष्टौ अदादि. परस्मै. अनिट्) - शिष्यः।

वृ (वृञ् वरणे स्वादि./क्र्यादि. उभय. सेट्) - वृत्यः।

दृ (दृङ् आदरणे - प्रायेण आङ्पूर्वः। तुदादि. आत्मने. अनिट्) -आदृत्यः।

जुष् (जुषी प्रीतिसेवनयोः तुदादि. आत्मने. सेट्) - जुष्यः।

सूत्रार्थसमन्वयः -

शिष्यः - अनुशिष्टिक्रियावाचिनः अदादिगणे पठितात् भूवादयो धातवः इति सूत्रेण धातुसंज्ञकात् परस्मैपदिनः सकर्मकात् सेटः शासः कृत्याः इत्यधिकारे पठितेन तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः इति सूत्रकृतनियमेन एतिस्तुशास्वृदृजुषः क्यप् इति सूत्रेण कर्मणि कृत्संज्ञके क्यप्प्रत्यये अनुबन्धलोपे शास् य इति स्थिते सूत्रमिदमारभ्यते -

[२६.१२] शास इदङ्हलोः॥ (६.४.३४)

सूत्रार्थः - शास उपधाया इत्स्यादङि हलादौ क्ङिति।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम् पदत्रयात्मकम्। अनेन सूत्रेण इदादेशो विधीयते। शासः (६/१) इत् (१/१) अङ्हलोः (७/२) इति सूत्रगतपदच्छेदः। अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति इत्यतः, उपधायाः (६/१) क्ङिति (७/१) इति पदे अनुवर्तेते। अङ् च हल् च अङ्हलौ इति इतरेतरयोगद्वन्द्वः, तयोः अङ्हलोः। क्ङिति इत्यस्य विशेषणम् हलि इति। अतः यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे इति परिभाषया तदादिविधौ हलादौ क्ङिति इत्यर्थलाभः। सूत्रार्थस्तावत् - अङ्गसंज्ञकस्य शासः उपधायाः स्थाने ह्रस्वः इकारादेशो भवति अङि हलादौ क्ङिति च परतः इति।

उदाहरणे सूत्रार्थसमन्वयः - पूर्वोक्तप्रकारेण शास् य इत्यत्र क्यपः हलादित्वात् कित्त्वाच्च शास इदङ्हलोः इति प्रकृतसूत्रेण शास उपधाया आकारस्य इकारे शिस् य इति जाते तिङ्शिद्भ्यो भिन्नत्वेन धातोः विहितत्वेन च आर्धधातुकं शेषः इति क्यपः आर्धधातुकत्वेऽपि कित्त्वेन पुगन्तलघूपधस्य च इति

लघूपधस्य अङ्गस्य इकः स्थाने प्राप्तस्य गुणस्य क्ङिति च इत्यनेन निषेधे शासिवसिघसीनाञ्च इति शासः सस्य षत्वे संयोगे निष्पन्नस्य शिष्यशब्दस्वरूपस्य कृदन्तत्वेन कृत्तद्धितसमासाश्च इति प्रातिपदिकसंज्ञायां विशेष्यनिघ्नात् ततः सौ विभक्तिकार्ये शिष्यः इति रूपं सिद्धम्। गुरुणा शिष्यः शिष्यः इत्याद्युदाहरणम्। धातोः अत्र कर्मणि प्रत्ययविधानेन कर्मणः उक्तत्वात् प्रातिपदिकार्थमात्रे ततः प्रथमा कर्तुरनुक्तत्वात् च कर्तृवाचकात् गुरुशब्दात् कर्तृकरणयोस्तृतीया इति तृतीया सिद्ध्यति। जुष्धातोः क्यपि कित्त्वात् लघूपधगुणनिषेधे जुषः इति रूपम् सिध्यति।

ष्टुञ् स्तुतौ इति धातोः धात्वादेः षः सः इत्यनेन षकारस्य स्थाने सकारादेशे निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपायः इत्यनेन षकाररूपनिमित्तापाये नैमित्तिकटकारस्यापि अपाये तकारो भवति। ततः स्तुधातोः एतिस्तुशास्वृदृजुषः क्यप् इति सूत्रेण क्यपि अनुबन्धलोपे स्तु य इति जाते सूत्रमिदमारभ्यते -

[२६.१३] ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्॥ (६.१.७१)

सूत्रार्थः - पिति कृति परे ह्रस्वस्य तुगागमो भवति।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम् पदचतुष्टयात्मकम्। अनेन सूत्रेण तुगागमो विधीयते। ह्रस्वस्य (६/१) पिति (७/१) कृति (७/१) तुक् (१/१) इति सूत्रगतपदानां विभक्तिनिर्देशः। प् इत् यस्य सः पित् तस्मिन् पिति इति बहुव्रीहिसमासः। शप्, तिप्, सिप्, क्यप् इति पितः। सूत्रार्थस्तावत् - कृत्संज्ञके पिति परे ह्रस्वस्य तुगागमो भवति। तुकः ककारः हलन्त्यम् इत्यनेन इत्संज्ञकः उकारश्च उच्चारणार्थः। तुक् कित् अस्ति अतः आद्यन्तौ टकितौ इति परिभाषया ह्रस्वस्य अन्त्यावयवो भवति।

उदाहरणे सूत्रार्थसमन्वयः - पूर्वोक्तप्रकारेण स्तु य इति जाते क्यप् कृदतिङ् इत्यनेन कृत्संज्ञकः किञ्च पित् अपि अस्ति। अतः प्रकृतसूत्रेण स्तोः ह्रस्वस्य उकारस्य तुगागमे अनुबन्धलोपे स्तु त् य इति जाते संयोगे निष्पन्नस्य स्तुत्यशब्दस्वरूपस्य कृदन्तत्वेन कृत्तद्धितसमासाश्च इति प्रातिपदिकसंज्ञायां विशेष्यनिघ्नात् ततः सौ विभक्तिकार्ये स्तुत्यः इति रूपं सिद्धम्। एवमेव प्रक्रियया अन्यानि रूपाणि बोद्धव्यानि।

(मृजु संशुद्धौ, अदादि. परस्मै. वेट्) मृज्धातोः ऋदुपधाच्चाक्लृपिचृतेः इति नित्यं क्यपि प्राप्ते विकल्पेन क्यप् -प्रत्ययविधानाय सूत्रमिदमारभ्यते -

{सूत्रम्. **ऋदुपधाच्चाक्लृपिचृतेः** (३.१.११०) = ऋदुपधात् धातोः क्यप् स्यात् क्लृप् -चृत् इत्येतौ धातू विना।}

[२६.१४] मृजेर्विभाषा॥ (३.१.११३)

सूत्रार्थः - मृजेः क्यब्वा।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम् पदद्वयात्मकम्। अनेन सूत्रेण विकल्पेन क्यप्प्रत्ययो विधीयते। मृजेः (५/१) विभाषा (अव्ययम्) इति सूत्रगतपदच्छेदः। एतिस्तुशास्वृदृजुषः क्यप् इत्यतः क्यप् (१/१)

इति पदमनुवर्तते। मृजेः इत्यत्र मृज् -धातोः इक्प्रत्ययः धातुनिर्देशार्थः इक्श्तिपौ धातुनिर्देशे इति योगेन। मृज् -धातोः क्यप्प्रत्ययः परो भवति विकल्पेन इति सूत्रार्थः।

उदाहरणे सूत्रार्थसमन्वयः - मृज्यः। पूर्वोक्तप्रकारेण मृज्धातोः नित्यं क्यपि प्राप्ते तम् अपवादत्वेन प्रबाध्य सूत्रेणानेन विकल्पेन क्यपि अनुबन्धलोपे मृज् य इति जाते मृजेर्वृद्धिः इति वक्ष्यमाणेन सूत्रेण वृद्धौ प्राप्तायाम् क्ङिति च इति निषेधे संयोगे निष्पन्नस्य मृज्यशब्दस्वरूपस्य कृदन्तत्वेन कृत्तद्धितसमासाश्च इति प्रातिपदिकसंज्ञायां विशेष्यनिघ्नात् ततः सौ विभक्तिकार्ये मृज्यः इति रूपं सिद्धम्।

क्यप्प्रत्याभावे च अग्रिमसूत्रम् प्रवर्तते -

[२६.१५] ऋहलोर्ण्यत्॥ (३.१.१२४)

सूत्रार्थः - ऋवर्णान्ताद्धलन्ताच्च धातोर्ण्यत्।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम् पदद्वयात्मकम्। अनेन सूत्रेण ण्यत्प्रत्ययः विधीयते। ऋहलोः (६/२) ण्यत् (१/१) इति सूत्रगतपदच्छेदः। प्रत्ययः (१/१), परः (१/१), धातोः (५/१) इति त्रयम् अधिकृतम्। ऋहलोः इत्यत्र पञ्चम्यर्थे षष्ठीप्रयोगः छान्दसः। ऋवर्णश्च हल् च तयोः इतरेतरयोगद्वन्द्वे ऋहलौ तयोः ऋहलोः। ऋहलोः इति धातोः इत्यस्य विशेषणमस्ति। अतः तदन्तविधौ ऋवर्णान्तात् हलन्तात् च धातोः इत्यर्थलाभः। सूत्रार्थस्तावत् - ऋवर्णान्तात् हलन्तात् च धातोः ण्यत्प्रत्ययः परो भवति। अनेन सूत्रेण विहितः प्रत्ययः कृत्संज्ञकः कृत्यसंज्ञकश्च भवति। ऋवर्णान्तात् धातोः अचो यत् इत्यनेन प्राप्तस्य यतः अपवादोऽयम् ण्यत्प्रत्ययः। ण्यतः णकारः चुटू इत्यनेन इत्संज्ञकः। तकारश्च हलन्त्यम् इत्यनेन। तेन य -मात्रम् शिष्यते। तकारानुबन्धः स्वरार्थः। णकारानुबन्धश्च अचो ञ्णिति इति वृद्ध्यर्थः।

उदाहरणे सूत्रार्थसमन्वयः - पूर्वोक्तप्रकारेण मृज्धातोः ण्यति अनुबन्धलोपे मृज् य इति जाते अग्रिमसूत्रम् प्रवर्तते -

[२६.१६] चजोः कु घिण्ण्यतोः॥ (७.३.५२)

सूत्रार्थः - चजोः कुत्वं स्यात् घिति ण्यति च परे।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम् पदत्रयात्मकमस्ति। अनेन सूत्रेण कुत्वम् विधीयते। चजोः (६/२) कु (१/१ – लुप्तविभक्तिकं पदम्) घिण्ण्यतोः (७/२) इति सूत्रगतपदच्छेदः। चश्च ज् च चजौ इति इतरेतरयोगद्वन्द्वः, तयोः चजोः। चकारादकारः उच्चारणार्थः। घ् इत् यस्य सः घित् इति बहुव्रीहिसमासः। घित् ण्यत् च घिण्ण्यतौ इति इतरेतरयोगद्वन्द्वः, तयोः घिण्ण्यतोः। सूत्रार्थस्तावत् - घिति ण्यति च प्रत्यये परतः चकारस्य जकारस्य वा स्थाने कवर्गादेशो भवति।

उदाहरणे सूत्रार्थसमन्वयः - पूर्वोक्तप्रकारेण मृज् य इति स्थिते स्थानेऽन्तरतमः इति परिभाषासहयोगेन प्रकृतसूत्रेण जकारस्य स्थाने गकारादेशे मृग् य इति जाते अग्रिमसूत्रमारभ्यते -

[२६.१७] मृजेर्वृद्धिः॥ (७.२.११४)

सूत्रार्थः - मृजेरिको वृद्धिः सार्वधातुकार्धधातुकयोः।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम् पदद्वयात्मकमस्ति। अनेन सूत्रेण वृद्धिः विधीयते। मृजेः (६/१) वृद्धिः (१/१) इति सूत्रगतपदच्छेदः। इको गुणवृद्धी इति परिभाषया इकः इति षष्ठ्यन्तम् पदम् उपतिष्ठते। सूत्रार्थस्तावत् - मृज् -धातोः इकः स्थाने वृद्धिः भवति। अत्र कस्मिन् प्रत्यये परे वृद्धिर्भवति इति निर्देशो नास्ति। परन्तु धातोरुच्यमानं कार्यं तत्प्रत्यये भवति इति परिभाषाबलात् मृजः विहिते प्रत्यये एव वृद्धिरूपकार्यं भवति। मृजः द्विविधप्रत्ययविधानसम्भवः सार्वधातुकप्रत्ययः आर्धधातुकप्रत्यय चेति। ततश्च सूत्रार्थो भवति मृज् -धातोः इकः स्थाने वृद्धिः स्यात् सार्वधातुकार्धधातुकयोः इति।

उदाहरणे सूत्रार्थसमन्वयः - पूर्वोक्तप्रकारेण मृग् य इति स्थिते ण्यतः आर्धधातुकत्वात् मृजः (एकदेशविकृतमनन्यवत् इति न्यायेन) ऋकारस्य वृद्धौ उरण् रपरः इति रपरत्वे मार्ग्य इति जायते। ततः अस्य समुदायस्य कृदन्तत्वात् कृत्तद्धितसमासाश्च इत्यनेन प्रातिपदिकसंज्ञायां सुविभक्तौ मार्ग्यः इति रूपं सिध्यति। एवञ्च मृज्धातोः क्यपि मृज्यः, ण्यति मार्ग्यः इति रूपं सिध्यति।

एतावता ऋहलोर्ण्यत् इति हलन्तधातोः आलोचितम्। ऋकारस्य उदाहरणम् - कृधातोः **कार्यम्** - कृ धातुः ऋकारान्तः वर्तते। अतः ऋहलोर्ण्यत् इति सूत्रेण कृधातोः ण्यत्प्रत्यये णकारतकारयोः अनुबन्धलोपे कृ य इति स्थिते ण्यत्प्रत्ययः णित् अस्ति इत्यतः अचो ञ्णिति इति सूत्रेण कृ इत्यस्य ऋकारस्य वृद्धौ आकारे उरण् रपरः इति रपरत्वे च कार् य इति जाते वर्णसंयोगे कार्य इति जाते अयं कृदन्तः इति हेतोः कृत्तद्धितसमासाश्च इति सूत्रेण प्रातिपदिकसंज्ञायां सुप्रत्यये विभक्तिकार्ये च कार्यम् इति रूपं भवति। एवमेव हृधातोः हार्यम्, धृधातोः धार्यम् इत्यादि सिध्यति।

मार्ग्यः इति रूपसाधनम् - शुद्धिक्रियावाचिनः अदादिगणे पठितात् भूवादयो धातवः इत्यनेन धातुसंज्ञकात् परस्मैपदिनः सकर्मकात् वेटः ऋदुपधात् मृज्धातोः कृत्याः इत्यधिकारे पठितेन ऋदुधाच्चाक्लृपिचृतेः इत्यनेन नित्यं क्यपि प्राप्ते मृजेर्विभाषा इति विकल्पेन तस्य विधानात् क्यबभावपक्षे ऋहलोर्ण्यत् इति सूत्रेण कर्मणि कृत्संज्ञके ण्यत्प्रत्यये णतयोः यथाक्रमं चुटू हलन्त्यम् चेति सूत्रद्वयेन इत्संज्ञायां तस्य लोपः इति लोपे च कृते मृज् य इति स्थिते ण्यतः णित्त्वेन तस्मिन् परे स्थानेऽन्तरतमः इति परिभाषया परिष्कृतेन चजोः कु घिण्ण्यतोः इति सूत्रेण मृजेः संवारस्य नादस्य घोषस्य अल्पप्राणस्य जकारस्य कुत्वे तादृशे गकारे मृग् य इति जाते तिङ्शिद्भ्यो भिन्नत्वेन धातोः विहितत्वेन च आर्धधातुकं शेषः इति ण्यतः आर्धधातुकत्वेन लघूपधगुणं प्रबाध्य इको गुणवृद्धी इति परिभाषया परिष्कृतेन मृजेर्वृद्धिः इति सूत्रेण मृजेरिकः ऋकारस्य वृद्धौ उरण् रपरः इति रपरत्वे च कृते संयोगे निष्पन्नस्य मार्ग्यशब्दस्वरूपस्य कृदन्तत्वेन कृत्तद्धितसमासाश्च इति प्रातिपदिकसंज्ञायां विशेष्यनिघ्नात् ततः सौ विभक्तिकार्ये मार्ग्यः इति रूपं सिद्धम्।

पाठगतप्रश्नाः -३

१८. शिष्यः इत्यत्र कः प्रत्ययः केन।

१९. शिष्यः इत्यत्र शास्धातोः आकारस्य इकारः कथम्।

२०. स्तुत्यः इत्यत्र तुगागमः केन।

२१. मृज्धातोः कति कृत्प्रत्यया भवन्ति।

२२. चजोः कु घिण्ण्यतोः इत्यस्य कोऽर्थः।

२३. मार्ग्यः इत्यत्र वृद्धिः केन।

२४. मृज्धातोः क्यप् केन।

पाठसारः

कृत्यप्रकरणाख्ये अस्मिन् पाठे तव्य, तव्यत्, अनीयर्, यत्, ण्यत्, क्यप्, केलिमर् इत्येते सप्त प्रत्ययाः आलोचिताः। एतेषाम् कृदतिङ् इत्यधिकारे पठितत्वात् कृत्संज्ञा। पुनः कृत्याः इत्यधिकारे पठितत्वात् कृत्यसंज्ञका अपि भवन्ति। एतेषाम् प्रत्ययानाम् कर्तरि कृत् इति कर्त्रर्थे विधाने प्राप्ते तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः इति सूत्रेण भावकर्मणोरेव अर्थयोः ते विधीयन्ते। अतः कर्त्रर्थे कृत्यप्रत्यया न भवन्ति। आदौ तव्यत्तव्यानीयरः इत्यनेन तव्य -तव्यत् -अनीयर् इत्येतेषाम् त्रयाणां विषये उक्तम्। तत्रैव केलिमर उपसंख्यानम् इति वार्तिकेन केलिमर् -प्रत्ययविधानम् भवति इत्यालोचितम्। ततः अचो यत् इति यत्प्रत्ययः, ऋहलोर्ण्यत् इति ण्यत्प्रत्ययः, एतिस्तुशास्वृदृजुषः क्यप् इति क्यप्प्रत्ययः इति शिष्टाः त्रयः आलोचिताः। तत्तत्सूत्रस्थलेषु केषाञ्चित् कृत्यप्रत्ययान्तशब्दानाम् प्रक्रियाः अपि प्रदर्शिताः सन्ति।

पाठान्तप्रश्नाः

१. कृत्यप्रत्ययानाम् विषये लघुप्रबन्धो लेख्यः।

२. वासरूपोऽस्त्रियाम् इति सूत्रं व्याख्यात।

३. तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः इति सूत्रं सोदाहरणम् व्याख्यात।

४. कृत्यलुटो बहुलम् इति सूत्रं सोदाहरणम् व्याख्यात।

५. तव्यत्तव्यानीयरः इति सूत्रं सोदाहरणम् व्याख्यात।

६. एतिस्तुशास्वृदृजुषः क्यप् इति सूत्रं सोदाहरणम् व्याख्यात।

७. ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् इति सूत्रं सोदाहरणम् व्याख्यात।

८. एधितव्यम्, एधनीयम् इत्यनयोः रूपसिद्धिः कार्या।

९. पचेलिमा इत्यस्य रूपसिद्धिः कार्या।

१०. शिष्यः इत्यस्य रूपसिद्धिः कार्या।

११. मार्ग्यः इत्यस्य रूपसिद्धिः कार्या।

१२. देयम् इत्यस्य रूपसिद्धिः कार्या।

पाठगतप्रश्नोत्तराणि

उत्तराणि-१

१. धातोः इत्यस्य अधिकारः तृतीयाध्यायसमाप्तिम् यावत्।

२. अस्मिन्धात्वधिकारेऽसरूपोऽपवादप्रत्ययः उत्सर्गस्य बाधको वा स्यात् स्त्र्यधिकारोक्तं विना।

३. अधिकारसूत्रम्।

४. ण्वुल्तृचौ (३.१.१३३) इत्यतः प्राक्

५. परिभाषासूत्रम्।

६. भावकर्मणोः।

७. कर्तरि कृत् इत्यस्य।

८. संज्ञाद्वयम् सम्भवति।

९. सप्त।

१०. तव्यं च तव्यतञ्चैवानीयर् -केलिमरौ तथा।
यतं ण्यतं क्यपं चापि कृत्यान् सप्त प्रचक्षते। इति

उत्तराणि-२

११. रूपाभेदेऽपि स्वरे भेदः।

१२. पचेलिमा माषाः। पक्तव्या माषाः इत्यर्थः।

१३. चतुर्विधम्।

१४. अजन्तात् धातोः परे कृत्संज्ञकः कृत्यसंज्ञकश्च यत्प्रत्ययः स्यात्।

१५. देयम्।

१६. पोरदुपधात् इति सूत्रेण यत्प्रत्ययः।

१७. क्वचित्प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिः क्वचिद्विभाषा क्वचिदन्यदेव॥
विधेर्विधानं बहुधा समीक्ष्य चतुर्विधं बाहुलकं वदन्ति॥ ।

उत्तराणि-३

१८. एतिस्तुशास्वृदृजुषः क्यप्

१९. शास इदङ्हलोः।

२०. ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्।

२१. क्यप् ण्यत् चेति कृत्प्रत्ययद्वयम्।

२२. चजोः कुत्वं स्यात् घिति ण्यति च परे।

२३. मृजेर्वृद्धिः।

२४. मृजेर्विभाषा

।।इति षड्विंशः पाठः।।